

КАТЕГОРІАЛЬНИЙ СТАТУС НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються становлення поняття “невизначеність” в історико-філософському та психологічних його аспектах. Аналізуються підходи до його визначення в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Подаються можливі варіанти класифікації поняття “невизначеності” і можливі шляхи впровадження останнього в практику теоретико-експериментальних досліджень.

Ключові слова: “невизначеність”, “ситуація невизначеності”, суб’єкт діяльності, свідомість.

В статье рассматриваются становление понятия “неопределенность” в историко-философском и психологических его аспектах. Анализируются подходы к его определению в трудах отечественных и зарубежных исследователей. Подаются возможные варианты классификации понятия “неопределенности” и возможные пути внедрения последнего в практику теоретико-экспериментальных исследований.

Ключевые слова: “неопределенность”, “ситуация неопределенности”, субъект деятельности, сознание.

Визнання того, що одним з провідних в психологічній науці сьогодні постає принцип невизначеності, тлумачення якого розвивається в філософії у зв’язку з переходом до вивчення складних систем, що самоорганізуються й саморозвиваються, не є основою його зв’язку із світом психологічних теорій. Але в психології необхідність звернення до цього принципу має власні конкретно-наукові передумови, що пов’язані, у першу чергу, із переосмисленням психологічної причинності і розуміння свободи людини при прийнятті рішення і дій в складному світі, що швидко змінюється. Водночас, визнається, що принцип невизначеності, який тісно взаємопов’язаний із принципом додатковості, не є принципом додатковості психологічних теорій, аналогічно як і принцип невизначеності, не є мірою ступеня хаосу.

Відтак стверджується, що принцип невизначеності може бути протиставлений принципам системності та детермінізму в теоретичному світі психології. Джерелом переформулювання ролі тих чи інших методологічних принципів постають самі ж психологічні

теорії, структура яких змінюється у зв'язку із пошуком шляхів подолання обмежень в класичних варіантах розкриття і розуміння суті психологічних закономірностей. Відтак витоки формулювання принципу невизначеності можна віднаходити не тільки у гносеологічних, а й в онтологічних контекстах [3].

Маємо зазначити, що визнання невизначеності як умови людського буття визнається і без додаткових обґрунтувань, ще у філософії Р. Декарта, точніше в образі Бога, світу й причинності в ньому.

Людина зреалізовує діяльнійно опосередковану взаємодію із світом (предметним і соціальним, світом людей і світом ідей), свідомість людини, при цьому, постає не самопричинною. Адже, в рамках діяльнійсного підходу, психічний образ виступає в якості засобу орієнтації людини у світі, в рамках екзистенційного підходу – пошук сенсу життя входить до процесу конструювання розуміння шляхів подолання невизначеності людського буття, в інформаційному підході основна перевага належить, відповідно до назви, інформаційному обміну або взаємодії людини із світом. Свого часу, було дано визначення інформації як такої, що змінює невизначеність, а відтак, може слугувати і засобом вимірювання останньої. Інформаційний підхід в психології вирішив свою найголовнішу евристичну роль, а саме надав ґрунтування цілому ряду психологічних шкіл, що об'єднуються сьогодні, поняттям когнітивізму. Але при цьому буття, аспектом якого і виступає інформація (матеріальне, біологічне і соціальне – культурно-історично визначені процеси життєдіяльності людини), вийшло із обговорюваних контекстів подолання невизначеності [3,4].

Якою б не була картина світу і людини у ньому, людина не звільняється від відповідальності за власне життя, за ті щоденні рішення (включно побутові й доленосні), які вона приймає. Прийняття рішення або іншими словами, вільне волевиявлення, самовизначення) необхідно саме тому, що буттям задані умови невизначеності. Відтак напрошується висновок, що людське буття – це постійне подолання невизначеності, незаданість будь-яких форм і засад для рішень і дій.

Якщо ж повернутися до регуляції діяльності стосовно індивідуального суб'єкта, то визнається, що невизначеність характеризує не тільки умови вибору їх ідей, дій та предметів. Невизначеність відрізняє критерії можливих виборів: якщо вони визначені, їх можна формалізувати і виокремити від суб'єкта, залишивши його, таким самим. Невизначеність, таким чином, пов'язується із варіативністю та неповторністю як умов, так і самих актів вибору, дій, мислення.

Як впливає з вищенаведеного, критеріїв психологічного аналізу факторів невизначеності багато, тому їх можна, можна їх розглядати через призму психології прийняття рішень, або через призму гуманістичної, екзистенціональної та позитивістської психології. Прикладом може слугувати відомий вислів В. Франкла про те, що людина може тільки вдає, що у неї немає вибору.

Людина створює себе власними вчинками, оскільки вчинок – це самовизначення – подолання невизначеності – на рівні моральних орієнтирів. Саме на цьому аспекті виборів людини наголошував В.П. Зінченко.

Зазначимо, що проблема ситуаціоналізму і диспозиціоналізму в психологічних поясненнях аспектів буття через принцип невизначеності набуває нового звучання. Людина заздалегідь не знає, як вона буде діяти “за ситуацією” або у відповідності із шляхом логіки розвитку особистості, – відтак, останнє робить вибір людини не стільки “вільним”, скільки завбачним. Відкритість і незаданість регулятивних профілей будь-якого вибору, довільних і самовизначених дій людини – є умовою її діяльнісних і позадіяльнісних форм активності [4].

Суттєвим кроком у розумінні саморозвивальних систем, як дослідницької парадигми, стали дослідження І.Р. Пригожина, який обґрутував розуміння принципу детермінізму, що включає в себе телеономічність, тобто цільову складову при аналізі розвитку таких систем під кутом зору подолання хаосу (цілковитої невизначеності). Так, невизначеність виступає як зрушення рівноваги в нестійкій системі, яке призводить до того, що із безлічі можливостей розвитку системи зреалізовується лише одна, що, у свою чергу, означає невідворотність розвитку системи і провідну роль випадковості в чинниках, якими направляються ті чи інші зміни [5].

Звичайно, принцип невизначеності не є для психологічної науки новиною, однією із найвідоміших спроб його застосування були праці В.П. Зінченка стосовно проблеми суб’єктивності об’єктивного і об’єктивності суб’єктивного. Відтоді проблема сенсу в психологічних дослідженнях свободи вибору почала розглядатися в різноманітності його шляхів, які включали в себе багаторівневість і саморегуляцію в аналізі вчинків і рішень людини. Невизначеність постала одним з ключових понять в роботах, де висвітлюються проблеми самодермінації і саморегуляції людини [2].

З того часу поняття невизначеності, посіло своє місце у дослідженнях: мислення і ризику (де обґрунтовується різниця між об’єктивною та суб’єктивною невизначеністю [3,4], невизначеність, що пов’язана із ситуаційною та особистісною регуляцією прийняття

рішення людиною, толерантності – інтолерантності до невизначеності як психологічної характеристики буття людини у сучасному світі. Це дозволило сформулювати як нові предмети досліджень, так і нові типи пояснювальних принципів в психологічній науці в цілому.

В психології прийняття рішень було сформульовано уявлення про принципову відкритість динамічних регулятивних систем вибору, що протиставлялися жорстким моделям. Основами розробки нової методології в дослідженні психологічної регуляції свободи виборів людини постало переосмислення проблеми співвіднесення детермінізму й невизначеності, діяльнісного опосередкування та свідомості, суб'єктивної регуляції як особистісних засад вибору.

Отже, принцип невизначеності не слід розуміти як привнесений у психологію ззовні. Його включення до переліку основних методологічних принципів психології диктується внутрішньою логікою розвитку психологічної науки, розвитком самих способів побудови психологічних теорій, змінення їх структур. Опановуючи принцип невизначеності психологія, робить неабиякий крок у дослідженнях мислення й творчості (регулятивна єдність інтелекту й афекту), смислоутворення і самосвідомості особистості (в регуляції дій і свободи вибору).

Реалізація принципу невизначеності в площині емпіричних досліджень найчастіше має вигляд або завдання подолання невизначеності в цілому або прийняття рішення в умовах неповної інформації, іншими словами, йдеться про розв'язання “добре визначеної задачі” або “погано визначеної задачі”. При чому в останньому варіанті акцент робиться на необхідності прийняття рішення в умовах неповних даних щодо можливих наслідків прийнятих рішень або зроблених дій [7].

Результати певних досліджень засвідчують про виокремлення двох типів невизначеності в умовах передачі інформації людиною: часову і альтернативну. Якщо часова невизначеність обумовлена розподілом вірогідності сигналу, то альтернативна – величина ансамблю сигналів.

В інших класифікаціях невизначеності фігурують: статична невизначеність і епістемологічна невизначеність. Під статичною розуміється невизначеність, при якій можна абстрагуватися від суб'єктивного елементу у вірогіднісному описі. В тих випадках, коли діяльність суб'єкта пізнання й прийняття рішень, не може бути виключеною, має місце епістемологічна невизначеність. Зазначається, що наведена типологія має надто узагальнений вигляд, а відтак реалізація її у тканині емпіричних досліджень викликає певні труднощі.

Окреме місце посідає розподіл невизначеності на: невизначеність стимулу і невизначеність відповіді (результату), така типологія невизначеності зустрічається у переважній більшості досліджень, присвячених вивченню проблеми подолання людиною невизначеності.

Класифікація різноманітних видів невизначеності у різних формах людської діяльності, що ґрунтується на рівнях психологічного реагування людиною на ситуацію невизначеності, подана й обґрунтована у роботах Л.П. Урванцева.

Так, згідно класифікації Л.П. Урванцева, мають місце:

1. Перцептуальна невизначеність, яка утворюється нечіткими межами між подразниками, їх малою інтенсивністю, ускладненими умовами сприйняття.

2. Невизначеність репрезентації, що породжується неоднозначністю зв'язків між тим, що визначається, і його значенням.

3. Семантична невизначеність, що породжується неоднозначністю зв'язків між реаліями і мовними засобами, якими вона визначається. “Семантична невизначеність якісно неоднорідна, зазначає Л.П. Урванцев, оскільки може породжуватися як багатозначністю слів, так і їх використанням в суб'єктивному значенні”.

4. Концептуальна невизначеність, що породжується неоднозначністю понять і суджень, як правило, має своє вираження у ситуації вирішення “нечітко поставленої задачі”.

Однак уточнюється, що всі зазначені види невизначеності взаємопов'язані і можуть переходити із одного виду в другий, а відтак можуть мати характеристики послідовності в часі і просторі [6].

На відміну від вітчизняних психологів, представники західної психологічної науки розглядають невизначеність як таку, що може бути визначена через свою протилежність. Визначеність, за їх думкою, розуміється як дещо зафіксоване і постійне. Тобто людина в стані визначеності вільна від сумнівів і впевнена як у своїх знаннях, так і у своїх діях. Прийняти невизначеність – значить прийняти сумнів. Отже, континуум являє собою найліпший спосіб концентрації невизначеності, і те, наскільки людина приймає невизначеність, характеризує як рівень цієї невизначеності, так і рівень толерантності до останньої.

Маємо зазначити, що в західній психології співіснують два терміни: *uncertainty* і *ambiguity*. В першому випадку розуміється такий стан речей, при якому альтернативи їх зміни невідомі, і навіть і не можуть стати такими, а в другому – альтернативи відомі, а сумнів викликається способом впливу (дій). Найближчими відповідниками до зазначених вище понять постають: у першому випадку невизначе-

ність, а у другому – зрозумілість. В цілому ж, аналізуючи підходи закордонних психологів до дослідження феномена невизначеності у різноманітних сферах людського буття, маємо констатувати наявність восьми різних категорій, які подекуди об'єднуються у найзагальніше визначення – невизначеність. А саме, невизначеність розглядається у таких ракурсах, як “багатоманітність значень”, “незрозумілість”, “неповнота” або “фрагментарність”, “вірогідність”, “неструктурованість”, “недостаток інформації”, “несумісність”, “протириччя” [7].

В будь-якому разі, всі наведені поняття об'єднані часово-просторовими характеристиками, тобто ситуацією. В той же час, незаперечним є факт, що ситуація завжди обмежена у часі, вона короткочасна; завжди суб'єктивна (це “чиясь” ситуація), тому вона стимулює людину до досить оперативної інтерпретації і отримує певне значення; спонукає людину до невідкладної активності.

Середовище і ситуація містять певні чинники, які особистість може сприймати для себе, із урахуванням певного рівня невизначеності, як позитивні або негативні і, відповідно, мати для неї певні наслідки. За зовнішніми та внутрішніми чинниками ситуацію поділяють на життєву та кризову, конфліктну та критичну, несприятливу та проблемну, стресову та розвитку, термінальну та травматичну, психотравматичну та фруструючу, екстремальну тощо.

На відміну від інших, ознаками екстремальності ситуації виступають як зовнішні, так і внутрішні складові: по-перше, це наявність об'єктивної небезпеки (безпосередня загроза життю, здоров'ю, важливим особистісним цінностям людини); по-друге, дефіцит адаптаційних ресурсів (фізіологічних і соціально-психологічних) через не очікування, миттєвість появи; по-третє, відсутність у досвіді людини готових стереотипів реагування на екстремальні обставини (вихід за межі сталих паттернів поведінки, екзистенційне переживання).

Останню ознаку прийнято розглядати як можливість людини переглянути власне життя, перейти на інший, більш зрілий, рівень самосвідомості та саморозвитку. Іншими словами, це може бути доленосним випадком, що наближає, в такому контексті, екстремальну ситуацію до поняття значущої події. Це означає, що в основі є значуще (у ціннісно-смысловому сенсі) переживання, яке можна вважати психологічною подією.

Феномен психологічної події, тобто своєрідного переживання значущості тієї чи іншої ситуації, випадку, полягає в тому, що це переживання того, що відбувається, спричиняє змістовні зміни в структурі особистості та ускладнює її емоційний, мисленневий і

цілісний аспекти. Іншими словами, психологічна подія є значущим в ціннісно-смысловому сенсі переживанням, спричиненим зовнішніми або внутрішніми чинниками. Отже, можна припустити, що екстремальна ситуація може мати статус події у життєвому шляху особистості.

Маємо, однак, зазначити, що, на думку Рубінштейна, коли людина зіштовхується з конкретною життєвою ситуацією, у якій зустріч із зовнішнім об'єктом припускає опір об'єкта, вона здійснює "...безперервне членування (аналіз) ситуації, виділення в ній того, що істотно в співвідношенні з вимогами завдання, цілями й т.д."; воля людини як зміна життєвої ситуації реальними діями – неминуче є вихід за її межі, за рамки заданого. Причому, ситуація, будучи лише одним з компонентів, що детермінують її дії, сама по собі є становлення – вона виступає вихідним моментом (сходиною, базою) подолання опору природи (об'єкта) людиною, досягнення нею цілей. "Становлення співвідноситься з тим внутрішнім у людині, що у свою чергу, співвідноситься із чимсь зовнішнім стосовно ситуації, що виходить і виводить за її межі; це зовнішнє стосовно ситуації пов'язане із внутрішнім стосовно людини" [3,5].

У результаті здійснення свідомої дії змінюється ситуація, і реальність сприймається по-новому, інакше усвідомлює себе й розвивається (у дії) сама людина: "Дія людини виступає як ламання, заперечення даного, наявного, як зміна, перетворення суцього. Становлення спочатку є знаходження в ситуації, потім вихід за межі цієї ситуації у свідомості й дії" [3]. Відтак мова йде про подолання людиною протиріччя "я-обмежене" і "я-безмежне", але вже не тільки у свідомості, а й у реальній дії, що змінює навколишню дійсність і себе саму: "Своїми діями я безупинно підриваю, змінюю ситуацію, у якій я перебуваю, а разом з тим безупинно виходжу за межі самого себе. Цей вихід за межі самого себе не є заперечення моєї сутності, як думають екзистенціалісти, це – її становлення й разом з тим реалізація моєї сутності; не заперечення самого себе й становлення, але становлення й реалізація, заперечується тільки моє наявне буття, моя завершеність, кінцівка" [там же].

Отже, суб'єктивність у такому контексті виступає як самодетермінований момент регуляції людиною власного відображення ситуації. Повертаючись до праць вітчизняних психологів, є всі підстави стверджувати про те, що у такому контексті суб'єктивність у явній або в непрямій формі завжди присутня при розгляді процесів організації індивідом власної діяльності.

Оскільки людина наділена свідомістю і, отже, має властивість самодетермінації, самореалізації [5], а одним із внутрішніх факторів,

що визначають індивідуальні властивості людини, є свідомість, то людина в зв'язку з цим може усвідомлювати необхідність самореалізації і вирішувати: проявляти чи не проявляти свої особливості, а також, у яких випадках їх можна проявляти. Але, на цей час, на жаль, не існує єдиного методологічного підходу до вирішення таких завдань. Накопичений досвід досліджень методів формалізації постановки й прийняття рішень людиною із урахуванням невизначеності, дозволяє виділити три види невизначеності:

- невизначеність цілей;
- невизначеність знань про навколишнє оточення й діючих у даному явищі факторах (невизначеність природи явища);
- невизначеність дій активного або пасивного партнера або супротивника.

Наведені вище види невизначеності були обґрунтовані у працях Н.В. Гришиної. Так, під невизначеністю дослідниця розуміла незавершеність при сприйнятті або пізнанні чогось, а також багатогранність смислів будь-чого. Це з'являється тоді, на думку авторки, коли людина зіштовхується із недоліком, нечіткістю або протиріччям інформації (найчастіше, в науковій літературі, інформація характеризується як нова, складна, нерозв'язна або така, що має багато протиріч у її інтерпретації). Така точка зору авторки підкріплюється тезою про те, що "в спілкуванні ми постійно стикаємося з ситуаціями як адекватного, так і неадекватного сприйняття однією людиною іншої. Процес прийняття рішення в ряді ситуацій взаємодії декількох осіб, попри орієнтації в умовах самої ситуації, передбачає імітацію і прогноз результатів розумової діяльності партнерів, що у свою чергу, імітують розумову діяльність того, хто приймає рішення" [3].

Аналіз досліджень в галузі інженерної психології, засвідчує, що і там проблема невизначеності посідає не останнє місце. Так, основними типами невизначеності, що виділені для процесів прийняття рішення в операторській діяльності, є – тимчасова невизначеність, невизначеність щодо якісних і кількісних параметрів події, невизначеність взаємозв'язку між подіями. Наведені типи невизначеності, на думку фахівців інженерної психології, можуть поширюватися і на дослідження поведінки в умовах соціально-економічної невизначеності. Безсумнівно, з'являються і нові типи невизначеності, що детермінуються сучасними соціально-економічними умовами. Наприклад, невизначеність відносно соціальних цінностей і авторитетів, невизначеність відносно економічних норм або ролей в економічних стосунках людини.

Завершуючи стислий огляд категоріального статусу поняття невизначеності в предметному полі психології, маємо підсумувати

наступне. Всі внутрішні суперечності, що виникають у житті людини, спонукають її до активності, спрямованої на їх подолання. Водночас постають нові суперечності, які знову виступають як внутрішні спонуки до вдосконалення особистості, її діяльності та поведінки. Отже, процесуальна природа розвитку характеризується фазовою нерівномірністю (прискорення-уповільнення) і гетерохронністю (прискорення одних параметрів та уповільнення інших), а також надбудовою одних структур над уже існуючими й утвореними. Виникнення нових структур відбувається через диференціацію як виокремлення певних елементів, так і завдяки інтеграції їх як їхньому новому об'єднанню.

Список використаних джерел

1. Гусельцева М.С. Понятие прогресса и модели развития психологической науки / М.С.Гусельцева // *Методология и история психологии.* – 2007. – Т.2. – Вып.3. – С. 107 – 119.
2. Зинченко В.П. Толерантность к неопределенности: новость или психологическая традиция // *Человек в ситуации неопределенности: Тезисы, 2007.* – С. 9 – 33.
3. Корнилова Т.В. Принцип неопределенности в психологии: основания и проблемы / Т.В. Корнилова (Электронный ресурс)// *Психологические исследования: электрон. науч. журнал.* – 2010. – № 3 (11) URL:<http://psystudy.ru>
4. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии / Т.В.Корнилова, С.Д.Смирнов. – М.: Наука, 1984. – 444с.
5. Пригожин И. Порядок из хаоса / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 300 с.
6. Урванцев Л.П. Принятие решений в условиях неопределенной визуальной стимуляции / Л.П.Урванцев // *Вопросы экспериментальной психологии и ее истории. Сборник трудов/ Под ред. М.М. Нудельман, М.С. Рогбын.* – М., 1974. – 48 с.
7. Юревич А.В. Объяснение в психологии // *Психологический журнал.* – 2006. – Т.27. – №1. – С. 97 – 106.

In the article the notion of an “uncertainty” in the historical-philosophical and psychological aspects. Analyzes the approaches to its definition in the writings of domestic and foreign researchers. Served possible classification of the concept of “uncertainty” and possible ways to implement the latter in practice the theoretical and experimental studies.

Keywords: uncertainty, “a situation of uncertainty, stakeholder, consciousness.

Отримано: 26.08.2010